

СОЦІОЛОГІЧНА ПУБЛІЦИСТИКА

ЄВГЕН СУЇМЕНКО,

доктор філософських наук, професор, головний науковий співробітник відділу економічної соціології Інституту соціології НАН України

Інтелект і дія

Думка і рух — це дві антагоністичні сили.

Е.Дюркгейм

Abstract

The genre of article is a fragmented essay. It interprets the social sense of such elementary and opposite by their meanings principles of human life as intellect and action. As the author believes, the correlation and interaction of these principles in society may have two probable outcomes. On the one hand it may cause dying down of human actions in intellect. On the other hand it may provoke the human transition from 'prehistory' to the 'true history'. Finally, the author outlines the argument that alternatives of the social development are linked to Vernadsky's noosphere concept.

Запропоновані увазі читачів фрагменти, написані в жанрі есе, є продовженням опублікованих свого часу філософсько-соціологічних “розсипів” за назвою “Феномен незнання, або Дещо про освічене неучтво” (Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 1999. — № 3). Як і попередні фрагменти, вони написані в різний час, починаючи від 1968-го і до 2005 року. Систематизація їх є доволі умовною. Писалися вони головним чином за доби зухвалої молодості автора, і ймовірна цінність їх полягає в тому, що з’явилися ці міркування за покликом душі й попервах не призначалися для публікації. Завершальну частину цих фрагментів написано вже зараз як певні впорядковувальні та підсумкові висновки.

Онтологія протилежних начал людського життя

Людська діяльність поєднує в собі сукупність практичних дій як силових, що перетворюють предметний світ, фізичних рухів, і інтелект, що пролизує їх як цілеспрямована та вибіркова аналітико-синтетична миследіяльність. Ця діяльність увідповіднюється з логікою зв'язків речей і з логікою зв'язків індивідів, але в усіх випадках у ній уявлюються протилежні начала — дія та інтелект. Дія за своєю сутністю — це силовий рух, а за своєю спонукальною причиною — передусім рефлекторний акт, який далеко не завжди супроводжується інтелектуальним наміром (розрахунком) і логічно обґрунтованим вибором. Інтелект — це “зупинена” дія, це ідеальна імітація дії. Дія — це рух. Інтелект — спокій, відсутність фізичного руху. У цьому їхній неминущий антагонізм.

* * *

Дія передуює інтелекту. Інтелект являє собою ідеально “продовжену” дію (його фізіологічний механізм — *мікрорух*, лабільність нервових волокон). Дуже цікаво простежити генезу цього *перетворення* дії на інтелект. Інтелект розпочинається з дії й завершується (на виході) дією, він ніби проміжок між діями:

Дія-1 —————> Інтелект —————> Дія-2

Ясна річ, “проміжок” цей набагато складніший: він має масу опосередковувальних рухів як спроб і помилок, але в першому наближенні схема ця правильна.

* * *

Дія завжди передуює інтелекту — і в онтогенезі, і в філогенезі, але інтелект далеко не завжди передуює дії.

* * *

Тварини реагують безпосередньо: на дію відповідають дією.

S <—————> **R**

Людина реагує опосередковано — через серію мікрорухів “у голові”. Дія-подразнення і дія-реакція у тварин є *синхронними*. У людини дія-реакція “затримується” і виявляється (може виявлятися) в *оптимальному* варіанті по завершенні тривалого часу. Інтелект може виступати як “відтермінована” реакція, як “смиріння” перед збудником-об’єктом, якщо варіант дії, що має його продовжувати, *історично* не склався, не є реально можливим. Звідси — відоме “довготерпіння” людей, ситуація вимушеного “простоя”. “Сила смирення” (у Толстого — “за Чанінгом”) як інтуїтивна розгадка таємниці розуму, його сутності й генези. “Вмирання” дії [NB].

* * *

У досліджах Н.Ладигіної-Котс, відомої представниці психофізіологічної школи І.Павлова, є цікаві спостереження, які дають підстави вважати, що навіть у дорослих високорозвинених мавп відсутнє абстрактне мислення. На очах у піддослідної мавпи “Рафаель” до шухляди тумбочки поклали банан. Тумбочку можна було відкрити, тільки просмикуючи палицю певної форми крізь отвір такого самого перетину, що й палиця. Якби на місці “Рафаеля” була свідомо діюча людина, вона б за допомогою зору зіставила всі форми перетину палиці (квадрат, трикутник, п’ятикутник, окружність) із формою отвору в шухляді й легко відкрила б її, обравши потрібну їй палицю і не здійснюючи жодних зайвих рухів. Але це *мисляча* людина, яка вміє відокремлювати певні необхідні їй ознаки від тих чи тих предметів завдяки абстрактному мисленню. “Рафаелеві” вистачило кмітливості лише на те, щоб відкрити шухляду за допомогою палиці, але не за допомогою палиці із *потрібним* перетином. Він безладно хапав то одну, то другу, то третю палицю, аж поки досягав мети, здійснюючи при цьому *масу зайвих і непотрібних дій*.

* * *

Дурень, подібно до мавпи “Рафаель”, *кидається* робити перше, що спаде йому на думку. Він невгаразд робить щось, невлад одружується, навіть вулицю переходить, як дурень. Серед усіляких дій, які він здійснює, можливо, є дії й доцільні, але дурень ніколи не зможе підвестися до *вибору оптимального варіанта дії*. Розумна людина, перш ніж діяти, здійснює абстрактно, подумки масу уявних дій і обирає їх оптимальний варіант. Цей вибір означає пізнання, пошуки, сумніви і, зрештою, виявлення причин і наслідків. “Дурні” в історії “топили Івашку” або лупцювали майстрів. Розумні, простежуючи дії “дурнів”, доходили до причин соціальних явищ — і підштовхували ініціативних “дурнів” до необхідного варіанта дії. Інтелект і дія поєднувалися, як поєднувалися у взаємному доповненні розумова і фізична праця. Воістину — “без дурних не було б розумних”.

* * *

Бунт і смиренність розуму. Цікаві думки у Бальзака — стосовно Прометей і Фауста. *Прометей* — борець, діяч; *Фауст* — інтелігент, дії у нього підмінюються пошуком *смислу* дії. Прометей викрадає у богів вогонь для людей, не замислюючись над смыслом, метою, доцільністю цієї своєї дії, над “вищим” її смыслом. Натомість Фаустові куди важливіше збагнути *смысл*, щоб *потім* вдатися до дій.

Це дві філософські концепції.

* * *

“Брати Карамазови”. Однобічність Достоєвського. Інтелект — жорстока сила, сила егоїстичного, розсудливого пристосування. Пристрасть і дія слабкі, але сповнені моральної сили. Інтелект = хитра сила = зло; дія = слабкість = добро.

* * *

Інтелект є моральна слабкість (хитрість). У процесі виробництва і спілкування, коли у фізично слабких людей звичайні механізми життєзабезпечення (“сама праця”, об’єднання зусиль, взаємопідтримка тощо) не “спрацьовують”, ці люди вдаються до “обману” природи й одне одного — вони “перекладають” виконання своїх функцій на речові елементи (знаряддя праці) або на інших людей. Так народжується “затримана дія”, інтелект. Розважливість завжди шукає *посередника*, виконавця, діє в *обхід*, і тому вона “аморальна”. Натомість дія самодостатня і *прямолінійна*. Лінощі, обман, хитрість та інші егоїстичні вади — от першооснова інтелекту! Інтелект і моральність у своїх полярних виявах — одвічні антагоністи...

Так у розрізненому вигляді потлумачують це “одвічне питання” Достоевський і Толстой. Але й вони, врешті-решт, розуміли драму діалектики: одне без іншого не обходиться й обидві крайності погані та потребують одна одної.

* * *

У слабкості людина сильна як людина.

* * *

Дія ближча до тваринних властивостей людини, інтелект — до суто *людських*, соціокультурних її властивостей. Це цілком зрозуміло. Складнішим є інше: осмислити, усвідомити причини виникнення “хитрості розуму” і механізм його дії. Очевидно, на певній фазі еволюції тваринного світу почастішали такі “виклики” природного середовища, адекватні “відповіді” на які не могли вже мати характеру сталих стереотипів-рефлексів. Вищій ланці тваринного світу в якості таких “відповідей” знадобилися складніші, “затримані рефлекси”, а останні вможливилися в процесі кодування причинно-наслідкових зв’язків усєї сукупності необхідних для виживання дій. Так з’явилася мова як стале кодування цих зв’язків і як сигнал, можливість обміну інформацією між особинами стада. “Затримка” перетворилася на атрибут соціального способу життя, стала можливою завдяки йому, а соціальний спосіб життя здобув механізм свого відтворення і розвитку у вигляді феномена “затримки” (або “фіксації”).

* * *

Соціальне життя на відміну від тваринного характеризується тим, що в ньому перемагають біологічно *слабкі* — зрештою й за допомогою інтелекту (*sapiens*). У тваринному світі діє жорстокий природний відбір: перед руйнівними силами природи та більш сильними конкурентами-видами виживають лише сильніші, слабкі — гинуть (цей самий механізм діє й у сфері розмноження, у сфері підтримки “сталості системи”, коли сильніші самці відторгають слабких). Тому тваринний світ “безморальнісний”, а природа тут — суцільна “жорстокість”. У людському світі *біологічно* переможений дістає порятунок в інтелекті (у духовності, мисленні) — і він не тільки не гине, а й набуває нової, *людської* сили. Тому людський світ еволюціонує у бік “морального” світу, матінка-природа стає тут дедалі “добрішою” — хоча й не

вибачає своїм дітям разючих екологічних гріхів — а сталість системи досягається іншими, людськими засобами.

* * *

Сором'язливість, бентежність, сумнів остерігаються дій, є *затримуванням* їх, а відтак — цінністю, культурою, тобто істинно людськими властивостями. Від них — *гальмівна домінанта*. Від них, першою чергою, й інтелект. Але в них криється також велика *небезпека нескінченного* інтелектуального “затримування”, пасивності. Психологічне підґрунтя дії — воля (воління). Психологічне підґрунтя інтелекту — сумнів. Воля придушує сумнів, сумнів підриває волю. Воля прагне абсолютного, сумнів у всьому вбачає відносно. Воля спрощує знання, вона — *позитивне* у пізнанні (“ствердження”). Сумнів руйнує догми, розкитує істини, він — *негативна* сила пізнання. У науковому пізнанні однаковою мірою необхідні і воля, і сумнів. Від волі — практична цінність знання і спрямованість пізнання, його вибірковий характер, від сумніву — інтелект, розум, евристичні пошуки.

* * *

Трагедія владних натур полягає в тому, що, будучи владними, вони неминуче стикаються в житті з непідвладними їм силами. Вони не звикли відступати. Вони йдуть напролом завжди і скрізь — і, зустрічаючи потужну протидію, або долають її, або гинуть самі. Там, де обережні й обачливі люди готові поступитися, зачекати, потупцювати на місці або піти на компроміс, владні натури не здатні на це. Їхня доля — або перемагати, або загинути. Часті перемоги підривають їхні сили, позаяк не даються без боротьби й нечуваного напруження сил, тож рано чи пізно вони виявляються поваленими якимось випадковим нікчемою. Перемоги обтяжені для них поразкою, а поразка тим страшніша для них, що їхня влада виявилася не всесильною. І в тому, і в іншому випадку їхня доля трагічна.

* * *

Сила — перетворює, слабкість — споглядає. Сила — наука, слабкість — мистецтво. Зі слабкості споглядання і смирення (“затримки”) народжується інструмент сили — абстрактне мислення, уява, активність розуму, які за допомогою інститутів науки стають реальною силою перетворення світу. Із сили перетворення народжується слабкість смирення перед щойно відкритою “ноюю” безконечністю світу та його абсолютною нездоланністю. Одне доповнює й зумовлює інше.

* * *

“Фіксація”, “затримування” як атрибут людського життя. Гегель визначає два види відношення: *негація* (руйнація, знищення предмета в акті споживання) і *затримування* (збереження, оберігання). Чомусь ці два різновиди відносин цілковито випали з поля зору наших філософів і соціологів. Тварина *лише* негативує, людина негативує, але й “затримує”. (Лев ніколи не милуватиметься антилопою, перш ніж зжерти її, а людина, замилувавшись, може “затримати” її — не вбивати. Такі випадки широко відомі з історії полювання.) Тому “затримка” (=“фіксація”) — найважливіша влас-

тивість *людини*, її соціально-культурної природи: адже щоб пізнати ту чи ту річ, потрібно “зупинити” її, перервати її рух, *зосередитися* на ній (характерно, що *відчується* до нас приходить *одразу, миттєво*, для *сприйняття* необхідний *якийсь час*, нехай навіть найкоротший, а для осмислення, пізнання, розуміння — багато часу, навіть *цілі роки*). Це як прокручувана кінострічка в руках детектива: коли якийсь фрагмент є важливим для нього, він каже: “Стоп!” і *зупиняє* її, довго розглядаючи, вивчаючи конкретний кадр. “Затримуючи” у своєму сприйнятті або уявленні світ, людина *пізнає* його — і не тільки вивчає, а й отримує від цього насолоду. Акт пізнання не лише науковий, а й естетичний.

* * *

Негація і *затримування* в людині. Звідси й логіка її розвитку: чим більше в людині скотського, тваринного, тим більшою мірою вона негативує, руйнує, і чим більше соціально-людського, тим більшою мірою вона “затримує”, “фіксує” і “зберігає”, тобто переважання пізнавально-естетичного моменту (мистецтво, наука, культура) є *індикатором* людського в людях. Утім, “затримування”, “фіксація” й пов’язане з ними “збереження” не зводяться до пізнавальних та естетичних, а також морально-етичних відносин. Ці поняття ширші й місткіші: вони пояснюють сутність *інтелекту* як “зупиненого”, або “затриманого” в абстракції руху. Не володій людина властивістю фіксації (здатністю “спиняти миті”), вона б мала перед собою те, що має тварина — абсолютну і непізнану плинність без минулого, теперішнього і майбутнього.

* * *

Характерно (і не випадково!), що давні обставляли розуміння інтелекту, мудрості, розуму символами *спокою* і *нерухомості*, тобто “затриманої дії”: мудрість *нерухомої змії*, мудрість *сови*, що перебуває в тиші ночі (сова Мінерви прилітає опівночі) — звідси застигли пози йогів-мудреців у давніх індусів і т. ін.

* * *

Діяльна дурість і *пасивний* інтелект мають глибоке онтологічне коріння — активність, що покладає іманентні якості “самості”, самоцінної суб’єктивності, та пасивність, що відбиває всі зовнішні впливи, не виявляючи своєї природи, своєї якості, своєї суб’єктивної “самості”.

* * *

Подібно до того, як “праця вгасає в товарі”, дія вгасає в інтелекті. Але й інтелект здатен вибухати дією, переходити в неї за необхідних для цього умов. В історичному процесі спостерігаються і ті, і ті можливості — можливість вгасання дії в інтелекті та можливість діяльнісного “вибуху” цієї останньої.

* * *

Інтелект подвійним чином “перетворюється” на дію — шляхом безпосереднього переходу в дію індивіда, в *людську* дію і шляхом опосередкованого

машинами (технічними пристроями) переходу до *екзотеризованої* дії, коли замість людини “діють” машини за рахунок енергії природи і коли виникає ефект “рухомої стативи” людського організму.

Сита твар і байдужий робот

Байдужість іманентна чистому пізнанню. Тому *сита* пізнавальне ставлення до світу змортвлює людину — позбавляє її суб’єктивності, екзистенціальності. Абсолютність пізнання — абсолютне самовідчуження [в А.Платонова: “Наукова людина була мертва”; див. також “Колиска для кішки” К.Вонегута]. Невипадково логіка, мислення можуть бути екзотеризовані, перенесені назовні, відчужені від людини, існувати у вигляді деякого аналога їх, тоді як машини, що “відчуває”, “страждає”, “радіє” або “плаче, існувати не може.

* * *

Якщо абсолютна екзистенціальність — сита тварина, то абсолютна пізнавальність — безсердечний робот, або “логічно мисляча машина”.

* * *

Ситу твар і бездушного робота можна зустріти часто. Холодний розумник-інтелектуал — така ж звичайна річ, як і рум’яний дурень-здоровань. Рідко екзистенціальність поєднується з пізнавальністю, але, поєднуючись, вони народжують вищу людську цінність — *мудрість*. Мудрість є вищий синтез буттєвості (кохання, страждання й усіх інших складових екзистенції) та пізнавальності (холодного й неупередженого інтелекту, логіки). Це такий органічний сплав, за якого екзистенціальність набуває розумності, найдовершенішого свого вияву, а пізнавальність стає максимально ефективною, спрямованою на розв’язання найнагальніших соціальних, людських завдань. Якщо ж говорити стисло, то *мудрість є страждання, втілене в думку*, а також думка, що змушує людину страждати і діяти. Історія знає чимало розумних людей, але переважна частина їх була й залишається або роботами, або злими геніями.

* * *

Інтелект і дія як взаємодоповняльні протилежності, кожна з яких компенсує вади та хиби іншої, виникають зрештою із біосоціальної двоїстості людини.

Інтелект: pro et contra

Інтелект прораховує різноманітні варіанти дії, він може рухатися в ідеальному просторі в різні боки — він *вільний*, і ніщо йому не заважає. На відміну від нього дія завжди односпрямована. Не дарма ж стверджує старе англійське прислів’я: на тому самому коні в той самий час не можна скакати в різні боки. А от для інтелекту, як для казкового Тягништовхая, це фактично можливо! І в цьому його перевага. Перевага його також у тому, що, маючи справу не з реальним рухом, а з його *імітацією*, до того ж в абстрагованій,

ідеальній формі, інтелект звільняється від реальних обмежень чи заборон (можна заборонити якусь реальну дію, але не можна *заборонити думати* в той чи той спосіб!).

* * *

Людська думка в короткі проміжки часу може рухатися в зовсім різних, найчастіше протилежних напрямках у пошуках виходу зі становища, оптимального варіанта або прийнятного рішення. Ці пошуки, зигзаги, повороти думки можуть здійснюватися як в індивідуальному, так і в колективному (колегіальному) мисленні, соціальна технологія якого ґрунтується на відомому принципі — “у спорі народжується істина”.

Зовсім інша річ — конкретна людська дія, будь-яка — окремої людини, групи чи маси людей. Дія позбавлена можливості настільки ж швидко в часі й настільки ж результативно за збігом плану і виконання здійснюватися в тому чи тому соціальному просторі. Вона за своєю *фізичною природою* не здатна водночас (або в обмежений час) “скакати в різні боки”, швидко змінюватися й перебудовуватися, узгоджуючись з іншими діями. Вона обмежена щодо можливості взаємоузгодження окремих дій окремих індивідів — у просторі й у часі, тому рідко буває (або й узагалі не буває) оптимальною. Звідси — “іраціоналізм” реального історичного процесу, його непрогнозованість в усіх емпіричних деталях, звідси нездатність його одразу підпорядковуватися “синтезу” теоретичних прогнозів або доктрин, їхньому “вектору”, тому, що є порівняно легким для людської голови й рідко — для людського (суспільного) тіла. Саме цього нестикування інтелекту і дії, цієї неможливості “синтезувати” у розумний, раціональний і часом, здавалося б, настільки очевидний оптимум сукупні людські дії ніяк не хочуть збагнути наші надрозумні інтелектуали-міщани. Натомість це нестикування (як неможливість стиковки) добре усвідомлюють розумні практики, розумні політики, розумні ділові люди, зрештою, розумні вчені. На місце утопічних побудов голови, на місце чудово виконаних моделей вони ставлять необхідність цілком визначених, однобічних, конкретних і *єдиноспрямованих* дій. За критичних часів історії сама об’єктивна суспільна потреба в таких, саме однобічних діях висуває на авансцену сильних, розумних і *вольових* людей, які творять історію немов за “голосом згори”. Розумник Горбачов, знехтувавши всіма канонами ефективної політики, вирішив свого часу скакати в різних напрямках: “розвивати далі соціалізм” і водночас прищепити до нього капіталізм. Хоробро осідлавши Тягништовхая, взятого ним напрокат із дитячої казки, він почав скакати на ньому в різні боки, тобто тупцювати на місці. Що з цього вийшло, всім добре відомо.

* * *

Єдиноспрямованість сприяє кумуляції енергії руху, про що свідчать періоди “суспільних піднесень” і “зльотів”, коли людська енергія, потрапляючи до вузько заданого річища *єдиноспрямованості*, творить дива: Петро Великий, який “поставив дибки Русь” і “прорубав вікно в Європу”; Йосип Сталін, який “прийняв Росію із селянською сохою і залишив її з атомною зброєю” (якою ціною — це інше питання). Це як плінна маса води: у вузько-

му кам'янистому річищі вона навальна й нищівна, коли воно розширюється, поступово вщухає і, нарешті, широко розливаючись у просторі, перетворюється на застоюну калюжу, якою можна сонливо дрейфувати “в різні боки”.

* * *

Інтелект приборкує дію. Як приборкана дія він гасить “тваринні пристрасті” — цю безпосередню основу дії. Чим більше в людині “тваринних пристрастей” (пристрасті діяння), тим більшою силою інтелекту вона має володіти, щоб приборкувати свої пристрасті. Цим, напевно, пояснюється той давно помічений факт, що геніальні мислителі носили в собі приборкані “дикі пристрасті” (Сократ, Дідро, Вольтер, Бальзак, Чернишевський etc.), тобто за їхнім інтелектом стояла страшна стихія пристрастей і чуттєвості.

У цьому плані цікавим є аналіз фрейдизму, того, як він тлумачить “невротизм”. Фрейд бачить лише негативний бік цього приборкування пристрастей — придушення, але цілковито ігнорує позитивний. Звідси його хибний висновок, що будь-який видатний мислитель — невротик. Уся справа в *мірі* придушення, яке, до того ж, набуває індивідуальних (характерологічних) форм.

* * *

Інтелектуальна діяльність є фізична діяльність на мікромоторному рівні. Тому статичний стан організму вченого або письменника, який цілий день просидів за роботою, і статичний (гіподинамічний) стан організму сибарита, який просидів цілий день у марнодумстві, — далеко не одне й те саме. У першого працюють *всі* м'язи, модифіковано залучені до цілісного напруженого і послідовного розумового процесу, у другого — ніякої *праці*. У першого — відчуття піднесеності, фізичної бадьорості, “стомлення” м'язів, у другого — млявості, розбитості. У першого — потреба у фіззарядці, стимул до руху, у другого — антипатія до будь-якого руху.

* * *

Хитрість і розум слабкого валять ниць невигадливих силачів і красенів-велетнів. Інтелект перемагає: це стихійно відчували ще давні греки (вперше, коли виник “чистий” і досконалий інтелект) у формі міфології: боротьба Богів і Титанів. Але тоді ж народилося і поняття гармонії інтелекту та дії — *боголоди*.

* * *

Коли дії з подолання перешкод на шляху до мети стають неможливими або нездійсненними, з'являється всемогутня *думка!* Дія через пасивність (смиріння) приходиться до мислення, здатного викликати таку дію, перед якою руйнуються всі перешкоди.

* * *

Брак багатобарвних і життєдайних дій сучасних людей — особливо за доби великої інтелектуалізації — компенсується імітацією цих дій завдяки соціальному способу життя, коли за допомогою мистецтва і соціальних ко-

мунікації ми “привласнюємо” ці дії й набуваємо образу *людини діючої* — так інтелект “вбирає” в себе, поглинає ті потужні за мірками витрат енергії чужі дії, що фактично недоступні малопотужній людині. І в цій імітації людина підноситься над власною індивідуальністю, ідентифікуючи себе з іншими, тобто стає людиною *соціальною*. (Адже завдяки *імітаціям* слабкими особинами стада дій сильних особин у гомінідів почав розвиватися соціальний інтелект!)

* * *

“Затримання” складних конфліктних ситуацій і дій здійснюється у формі спорів, дискусій або дебатів, обговорень із подальшими компромісами й консенсусами і, нарешті, прийнятими для всіх рішеннями. У цьому “затриманні” дії може статися її згасання, смерть; може відбутися знаходження оптимального варіанта дії, але, цілком імовірно, — може виплисти на поверхню несподівана ефективна дія.

* * *

“Якщо зло зростає у суспільстві, а боягузливість і підлість закривають перед ним очі або рабськи аплодують йому, — тоді розумному, свідомому, але безсилому діячеві залишається відійти від цього чортоторію подалі... коли може. Його сили недостатні, щоб зупинити суспільне зло навіть у найменшій його частці, але він принаймні не докладе їх до продовження й посилення зла” (Петро Лавров).

* * *

Найвища перевага інтелекту перед дією полягає в тому, що він завжди вільний (звідси орієнтація інтелігенції на “свободу і демократію” навіть за неслухних для цього умов). Перед ним немає перепон, і в нього немає кайданів, крім власної обмеженості, тоді як дія завжди обмежена у своїх можливостях зовнішніми обставинами й умовами. От чому люди інтелекту завжди вільні — навіть якщо перебувають за ґратами, — хоча ця свобода і може виявитися примарною, і тому можуть бути завжди щасливими, адже жодна зовнішня сила не здатна зупинити думку. Люди дії часто розбивають лоба об неминучі перепони й глухі кути і тому рідко бувають щасливими, вважаючи, що весь світ складається з нещасть. Постійне скиглення і скарги — доля діяльних дурнів і обмежених людей, що ними сповнений наш людський світ. Людині розуму скаргитися немає кому, та й марно.

* * *

Лише *в духові*, інтелекті здатна відтворюватися *внутрішня напруженість* людини (неспокій і невлаштованість, прагнення безконечного самовдосконалення) навіть за умов, що сприяють комфортності та сибаритству; вся решта — ситий матеріальний добробут — лише підґрунтя для деградації й розтління. Ця здатність означає *культуру*, в ній порятунок від розкошів і пересичення.

* * *

Продовжуючи думку стосовно перемоги *слабкості* (біологічної) як перемоги інтелекту над фізичною дією, як перемоги суто людського, соціального чинника, можна знайти пояснення й такому явищу, як право на життя потвори, кретина, дауна (біологічно неповноцінних людей). Якщо у Давній Спарті вбивали кволіх і безнадійно хворих дітей — і це було “природним добором”, то в сучасному цивілізованому суспільстві метод такої селекції неможливий, позаяк він засуджений людською *силою* — духовністю, мораллю. Хто намагається або намагався б відродити спартанські звичаї, — той фашист.

* * *

Нормативне мислення високочоліх соціологів! Будь-яку банальну думку воно перекладає мовою монографії або дисертації, тоді як подеколи здоровий глузд далекої від науки “пересічної” людини, дуже близької до емпірій життя та його найнагальніших проблем, дає і може дати у сто разів більше слушних думок і влучно помічених ним фактів, гідних нових знань і “наукових концепцій”. Але таку людину надто вчена пихата знать і на поріг науки не пустить, оголосивши її “шизиком”.

* * *

Сила і слабкість, благо і зло інтелекту залежать від того, хто є його суб’єктом-носієм, в якій історичній ситуації і в якій соціально-класовій формі він перебуває. Але в усіх випадках обсяг і значення його в людському суспільстві зростають. Сьогодні інтелект перебуває на службі матеріальних інтересів людей. Але наближається час, коли легко реалізовувана можливість повного задоволення їх призведе до виходу на перший план *духовних* інтересів, задоволення яких принципово звужує обсяг і розміри матеріально-виробничих витрат (місце доміанти неґації заступає домінанта “збереження”) і сприяє регенерації природного світу, що запобігає екологічній смерті планети. *Чистий* інтелект як “затримання” матеріальних змін світу, що внеможливорює втручання в його природні цикли, відіграє тут найважливішу гуманізаційну роль. Він *зменшить* руйнівну силу дії (а) і *спрямує* цю дію в “збережувальне” річище (б).

* * *

Інтелект *віддзеркалює, рефлектує* у логіці понять реальні властивості, якості, сутність тієї чи тієї дії (об’єкта), але він же й *творює* те нове в моделях і схемах, що врешті-решт створює “другу природу”. Продукт інтелекту, що рефлектує, — *відкриття*. Продукт творчого інтелекту — *винахід*. Через творчу силу інтелекту вдосконалюється світ — природний і соціальний.

* * *

Екстравертність та *інтровертність* інтелекту. І те, і те властиве йому, але є історичні епохи й соціальні ситуації, що викликають переважно один із цих станів. Інтровертність може замикає духовність на самій собі, на особистісному чи груповому рівнях життя її суб’єкта (самітництво, сектантство, декадентство) у ті часи й у тих ситуаціях, коли рефлексія і саморе-

флексія людини являють собою “рятівну” реакцію на безвихідь і виконують психотерапевтичну роль: *“Лише жити в самому собі умій, є цілий світ в душі твоїй захопливо-чарівних дум”* (Ф.Тютчев). Екстравертність прив’язує інтелект до практичних потреб, до матеріальної дії, обмежуючи його рефлексію й роблячи його вибірково спрямованим, чому чинить спротив його природа вільного ширяння над світом. Інтелект *у науці* та інтелект *у мистецтві*. Останньому більшою мірою властива функція “затримання”.

* * *

Інтелігенція, що невпинно рефлексує. Слова... Слова... Слова... І масова антипатія до реальної дії (обломовщина). Але “слова поета — суть його справи!” До гегелівського: “Промови суть дії, що відбуваються між людьми” Ленін додав: “Отже, ці промови — не балачки”. Слово від слова різниться. У вельми відомій свого часу абсурдистській п’єсі Ежена Іюнеско “Носоріг” у філософсько-алегоричних сценах відображено страх інтелігенції перед необхідністю практичної дії — боротьби з фашизмом (“зносорожуванням”). Процес “зносорожування” триває непомітно, охоплюючи, здавалося б, явних і рішучих його противників. Письменник тонко схоплює: кандидати в мерзотники раніше за порядних людей помічають наближення мерзоти, гуманність — сліпа, точніше, бачить навколо себе лише добре; мерзотники раніше за інших кричать і протестують проти мерзотності, щоб потім їй скоритися. Беранже, головна дійова особа, пересічна людина, до того ж п’яниця, пізніше за решту помічає наближення Носорога, тоді як горлопани-протестувальники, виступаючи проти, непомітно “зносорожуються”, тобто вкрияються носорожою шкірою, й у них виростають хижі роги. Головні герої — Жан-мораліст, Логік, філософ Дюдар та інші — бояться вкритися носорожою шкірою і здобути роги, що з’являються всупереч бажанням, позаяк процес “зносорожування” відбуваються підсвідомо (*наші думки від нас не залежать!*). От квінтесенція всієї п’єси: розгублена інтелігенція силкується підмінити дію аналізом, намагається виправдати відсутність дії “логічністю” того, що відбувається, визнанням його неминучої “закономірності”.

Дюдар: *Змирність із фактом і не думайте про нього, якщо так уже трапилось, тож інакше й бути не могло.*

Беранже: *Це вже фаталізм.*

Дюдар: *Ні, мудрість. Якщо якість явище відбувається, це означає, на те існує й причина. От цю причину і треба шукати.*

Беранже (підводячись): *Але я не бажаю миритися з таким становищем.*

Дюдар: *А що ви можете вдіяти? Що ви наміряєтеся зробити?*

Беранже: *Я поки ще не знаю.*

“Філософія” Дюдара: *“Мені здається, любий Беранже, завжди треба намагатися зрозуміти. А якщо хочеш зрозуміти якість явище і наслідки, що впливають із нього, потрібно докласти зусиль і, чесно попорсавшись, добратися до його причин. І треба будь-що постаратися це зробити, адже ми — істоти мислячі. Мені це, повторюю, не вдалося, і не знаю, чи вдасться. Але, принаймні, підходить до цього треба з якоїсь більш-менш доброзичливої позиції або, щонайменше, без жодного упередження, із цілковитою готовністю піти*

назустріч, що, власне, її характеризує наукове мислення. Усе це логічно. Зрозуміти — означає виправдати”.

Виправдання фашизму відбулося (“Хто це може знати, де зло, а де добро?”).

Коли “Логік став Носорогом”, Дюдар сказав: “Якщо, як ви кажете, він був справжнім мислителем, він мав зважити всі “за” і “проти””.

Підміна дії аналізом “усіх за і проти” призводить, як правило, до виправдання мерзотності та зрадництва, обставленого логічними обґрунтуваннями. Але річ ще й в іншому: гору беруть рефлексія і дискурс як професійні звички (кажучи про статистику одного або двох “зносорожування”, Дюдар із захопленням вигукує: “От буде матеріал для вчених спорів!”).

Страх перед боротьбою, насильством відвертає “інтелігентних людей” від героїзму, від “безумства хоробрих”. У боротьбі, революціях і війнах вони вбачають щось ірраціональне, що не піддається логічному обґрунтуванню. В уявленні таких людей антиподом інтелекту є не дія, не ті умови життєдіяльності, що їх він має перетворити, а деякі, вкорінені в людській психіці, сповнені містичного мороку шари підсвідомого, ірраціонального й жахливого, що загрожує життю людей. Така рафінована “інтелігентність” завжди зневажає героїзм і самопожертву: “Навіщо боротися, якщо ми безсилі будь-що зробити...”

* * *

“У житті кожного народу трапляються такі моменти, коли слово *розсудливий* є синонімом слова *болягуз* і коли розсудливим вважають лише раболіпно написаний твір” (Гельвецій).

* * *

Якщо послухати декого з наших багатих на слова інтелігентів, то складається враження, ніби існуючий людський світ — це дискусійний клуб, а весь зміст людського життя полягає у “свободі думок”, “обговоренні”, “терпимому ставленні до інакомислячих”, “праві на власну думку” тощо. І нібито немає у світі “соціальних антагонізмів”, “конкуренції”, “класових інтересів”, “об’єктивних суперечностей” як історичних реальностей, а не як теоретичних, книжкових, таких, що не пахнуть напалмом і порохом абстрактних категорій!

* * *

Достоевщина, виславлювана невротиками, інтелектуалами, які засиділися в кімнатній затхлій атмосфері *чистого духу* і які кинулися шукати порятунку в несамопитій тваринній діяльності. Від “чистого” раціоналізму — до тваринного “іраціоналізму”. От перли Федора Михайловича: “Чим менше усвідомлює людина, тим вона повніше живе і відчуває життя. Пропорційно нагромадженню свідомості утрачає вона й життєву здатність. Отже, узагальнюючи: свідомість убиває життя”; “Ба, та все це філософія! — кажуть іноді люди і кажуть правду, глибоку правду. Прикмітно, що ця приказка існує в усіх цивілізованих народів. Як люди свіжі, не скалічені думкою, вони не можуть без сміху дивитися, як свідомість нам силкуються видати за життя. Але свідомість іде іноді ще далі і ще кумедніше: це коли вона нама-

гається замінити життя теоріями про нього, які ґрунтуються на знанні, прямо випливають зі знання”; “Свідомість — хвороба. Не від свідомості походять хвороби (що ясно як аксіома), але сама свідомість — хвороба”.

Проте свідомість (інтелект) від свідомості (інтелекту) різниться. Є свідомість, як монада, — “вікнами всередину”, свідомість заради свідомості як нескінченна саморефлексія, що омертвляє людину. І є свідомість, звернена до дії, що випереджає дію і сповнює її великим смыслом творення.

Буриданів віслик інтелекту

Діалектика “примирення” і “врівноважування” проти діалектики дії: “з одного боку..., але з іншого боку...” А ще: з третього, четвертого, п’ятого тощо. І все істинне, і все правильно, і все взаємоврівноважене спекулятивними протилежностями-доповненнями. Але в цій спекулятивній діалектиці всепримирення немає життя — вона мертва й нерухома.

* * *

“Малодушність налаштовує на нерішучість і, відтак на те, щоби втрачати нагоди і слухні приводи діяти. Справді, якщо, зваживши на всі обставини, перш ніж настав момент діяти, люди все ще не з’ясували для себе, як найкраще вчинити, то це доводить, що різниця між мотивами на користь одного й іншого способу дії незначна. От чому не наважуватися за таких умов — означає втрачати нагоду через зважування дрібниць, що є малодушністю” (Т.Гоббс).

* * *

Стан розгубленості й непевності — в інтелігенції як реакція на проблемні ситуації, що *потребують розв’язання*. Інтелігент не любить вирішувати практичних завдань (дуже часто через страх *помилитися*) — звідси й маса тих окремих випадків, на які доводиться натрапляти (скажімо, стан холостяцького життя, страх перед одруженням: “це питання складне”, “помилка може дорого коштувати” тощо).

* * *

Найболісніше й найстрашніше для інтелекту — це проблема вибору взаємовиключних дій, коли усереднювальний і “примирювальний” “синтез” їх є неможливим. Рефлексія тут може сягнути нескінченності, зумовлюючи “ефект Буриданового віслика”.

* * *

“Ефект Буриданова віслика” виникає найчастіше за років революційних потрясінь, революційних війн, упродовж яких сум’яття розумів чистокривної інтелігенції змушує її вирішувати принципово нерозв’язувані для неї питання: до кого пристати? до яких сил приєднатися?

* * *

У романі Робера Мерля “За склом” описано революційні події 1968 року в Сорбонні. Студентські повстання загнали викладачів у глухий кут: за ким

іти? на чий бік пристати? Студентка Жозет Лашо, яка вважала професора Фременкура своїм кумиром, із гіркою зізнається: *“Раніше Фременкур був моєю великою любов'ю, він мені здався таким кумедним, сповненим життя, презирства до будь-яких настанов, “істеблішменту”, але й він, власне, переїмається професорською манією: йому неодмінно потрібно проаналізувати всі проблеми в їхньому взаємозв'язку, а після такого роду аналізу виявляється, що немає необхідності в дії”*. Кажучи Жозет про план захоплення студентами університетської вежі, Фременкур переконає її не робити цього: *“Зрозумійте, подібна акція мала б сенс (!) лише в тому разі, якби ви справді узяли владу в свої руки. Проте, як ви самі чудово знаєте, це виключено, ви не можете заснувати в Нантері чарівний соціалістичний рай посеред капіталістичного пекла...”* На що Жозет роздратовано відповідає: *“...Із вашими аналізами ніколи не зрушити з місця”*.

Одвічний аналітик — Буриданів вісюк.

Інший герой роману Мерля Деніз засуджує за вичікувальну тактику комуніста Жоме: *“Я заздалегідь знаю все, що він мені скаже, ... я все це напам'ятав засвоїв: “Об'єктивні умови для повстання ще не склалися”*. Я вважаю цю формулу чудовою! Вона видається такою науковою і компетентною, і вона заздалегідь виправдує будь-яку пасивність. Насамперед, які вони, ці горезвісні “об'єктивні умови”? Чи існували вони у Франції 1789-го? У Росії 1917-го? У Китаї 1934-го? У 1957-му — у Сьєрі, звідки починав Кастро? Запитання: а якщо спробувати їх створити, ці умови? Замість очікувати, поки вони самі якимось дивом створюються”. Отут є над чим поміркувати й, поміркувавши тверезо, можна дійти певних висновків.

Отже, є в усіх випадках і на всі випадки життя вкрай обережні та боягузливі нескінченні “аналізи” — позиція Буриданового вісюка; є реально перелічені шанси на успіх або обґрунтовані ризики — вияв інтелектуальної волі, що завершується дією; і є нерозважливі, найчастіше імпульсивні дії з непередбаченими наслідками. Перша позиція заслуговує на беззаперечний осуд. Друга може бути цілком прийнятною — і в разі зумовленої розрахунками дії, і в разі виправданого обставинами утримання від неї. Третя в усіх випадках героїчна, хоча далеко не завжди досягає мети й по-різному оцінюється: одні вбачають у ній безпідставне донкіхотство, інші — трагізм першопрохідців (“Досвітні вогні”).

Дія: pro et contra

У діянні начало буття. І хоча людському діянню передуює “архітектура” побудованого в голові дому, воно все одно первинне — і в онтологічному (генетичному), і в гносеологічному сенсі. Людські дії сформувалися на основі тваринних дій, по-перше. По-друге, не кожна людська дія за своїм змістом може бути вичерпана думкою, що їй передуює, — вона багатша, багатоманітніша і ширша.

* * *

Так само, як не можна одночасно рухатися в багатьох напрямках, не можна практично існувати в реально всезагальному, перебувати “в усьому”,

бути всепоглинальною реальністю. Надкласовість, аполітичність, “існування за всіх часів”, — це самовиправдовувальна ілюзія, оскільки така позиція опиняється перед альтернативою: або існувати “в усьому” і ширяти над світом — і тоді ти прирікаєш себе на пасивну споглядальність, на виключення себе з потоків історичної реальності, що рухаються в різноманітних напрямках; або брати участь в одному із суспільних рухів — і тоді ти неминуче залучаєшся до політичного життя (чвар, боротьби, конкуренції) незалежно від того, складаєш ти вірші, виплавляєш сталь чи лікуєш людей. Людина — істота діяльна, а відтак має *соціальну визначеність*, і залученість її до всезагального завжди відносна і завжди супроводжується *станом двоїстості*: ідентифікація себе з усезагальним, загальнолюдським та ідентифікація себе із тим політичним рухом, із тим фрагментом усезагального, до якого ти виявляєшся найближчим і в який ти вріс коренями. Стан цієї суперечливої двоїстості — одвічна драма ліпшої частини інтелігенції, людей великого польоту.

* * *

У певних ситуаціях належить прагнути не розуміння, а дії. Спроба дію компенсувати розумінням (а точніше — відсутність дії виправдати прагненням розуміння) є найогиднішою формою апології дійсності.

* * *

Подейкують, на шаблі Шаміля були викарбовані слова давньої східної мудрості: “*Той не герой, хто думає про наслідки*”. Наполеон сповідував принцип: “*Головне — вплутатися в битву, а там побачимо...*” Ці установки людей дії виходили з того засновку, що наслідки дій принципово непередбачені. І в цьому є велика частка істини. Річ у тім, що дія — як саме життя, як практика — завжди багатша за її “модельовані” наслідки: не всі кінцеві її результати прораховуються або можуть бути враховані логічним мисленням, що зважає на найімовірніші, стандартні випадки і не здатне до кінця врахувати того варіанта, що є “непередбачуваним”, невідкладним жодній аналітиці й криється у безконечності світу. Звідси й “безумство хоробрих” як мудрість життя.

У фільмі радянських часів із глибоким філософсько-психологічним підтекстом “*Лебедєв проти Лебедєва*” червоною ниткою проходить ця версія принципової непередбачуваності дії. Звичкй до рефлексії, герой фільму, який усе і завжди “зважає”, молодий учений Лебедєв часто потрапляє в такі складні ситуації, активне втручання в які обтяжене для нього “жахливими наслідками”. І щоб уникнути цього, він воліє не діяти, “не втручатися”, що зрештою прирікає його на моральне самокатування. Двоє кремезних молодиків брутально поведуться в тролейбусі із молодюю жінкою. Шляхетне обурення закипає в душі Лебедєва, але... він нічого не може вдіяти: ці два здоровані вочевидь сильніші за нього. І уява Лебедєва малює йому сцени страшних наслідків: ці двоє викидають його з тролейбуса із вибитими зубами, із синцем під оком під незадоволений гомін пасажирів, які теж нічого не можуть вдіяти із зухвалими хуліганам... Ні, краще, потупивши очі та зціпивши зуби, не помічати, ні в що не втручатися. Але довго тривати ця само-

руйнівна рефлексія не могла. У душі Лебедева визрів бунт проти Лебедева. І за певний час сцена в тролейбусі повторилася в іншому варіанті, з іншими наслідками. Коли двійко нових нахаб заповзлися брутально чіплятися до дівчини, Лебедев зненацька зичним і владним голосом вигукнув: “Зараз же дайте їй спокій!” І сталося непередбачене: юні хулігани припишкли і, пробуркотавши: “Оце тобі, й пожартувати вже не можна...”, швидко ретировалися...

Воістину, той не герой, хто думає про наслідки.

* * *

Пристрасть тому й пристрасть, що вона завжди енергійно сконцентрована та єдиноспрямована. Не можна водночас відчувати дві пристрасті.

* * *

Міра дії та міра інтелекту. Мабуть, той чиновник, охоронець правопорядку, який сказав революціонерів-початківцям: “Проти чого ви бунтуєте, юначе? Адже перед вами стіна!” — був неабиякою людиною, яка визнавала нерозумність дії проти масивної стіни, проти сили, що переважає. Але дія виявилася розумнішою за інтелект. Звідси — й моральний аспект:

Твердили пастири, що вреден
И неразумен Галилей.
Но, как показывает время:
Кто неразумней, тот умней

(Є.Євтушенко).

* * *

Чому серед керівників бракує мислячих, розумних, інтелігентних людей? Можливо, тому, що розумні люди, коли вони стають керівниками, стикаються із необхідністю неминучих миттєвих дій, здійснювати які заважає їм їхня власна раціональність. Раціональність передбачає в усьому порядок, стрункність, логічну зв'язаність, а предмет управління (системи, люди, колективи) часто виявляє ту ірраціональність (розлагодженість, суперечливість, невизначеність), котру легко помічає людина розумна і мисляча і не можуть ані помітити, ані глибоко осмислити люди пересічні. У разі явної невідповідності між прагненням в усьому бачити порядок і логічність, створювати їх самому і фактичної некерованості, “неслухняності” об'єкта управління розумний керівник або ладен піти зі своєї посади, або зазнає неминучого краху від власної безпорадності (зазвичай розумна людина в таких ситуаціях воліє “не зв'язуватися”, тобто не бути керівником). Тому практично доцільніше мати у владі людину вольову й сильну, хоча вона й поступається у розумі.

* * *

Інтелект ґрунтується на *минулому* досвіді, який за всього його багатства завжди *обмежений* і тому далеко не завжди адекватний мінливій (рухливій) реальності. До того ж він реалізує себе у *сформованих* словах. Натомість дія завжди актуалізована, позаяк пов'язана із плінною, відкритою, невичерпною і мінливою реальністю, її невиразними образами. Тому вона завжди

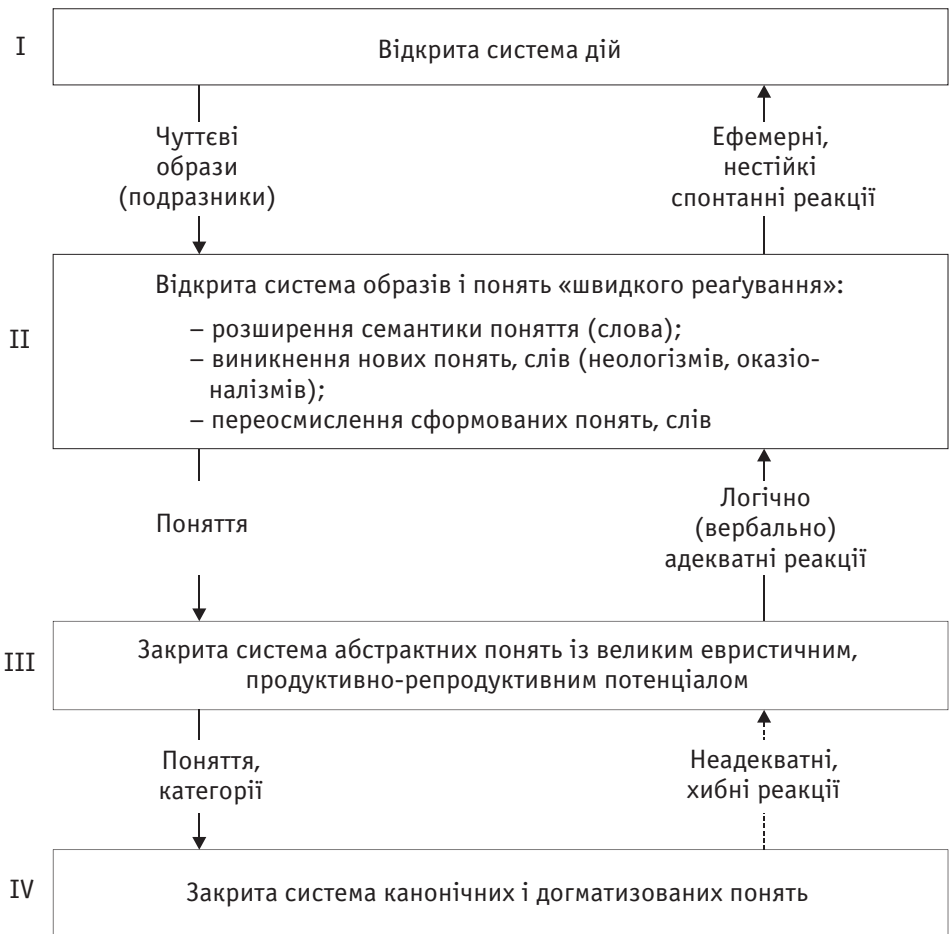
багатша за інтелект своїм предметним змістом, який хоча й не лежить на поверхні, але латентно несе в собі новий (щойно утворений) суттєвий зв'язок, здатний у підсумку стати надбанням інтелекту.

* * *

Дія — відкрита. Інтелект — закритий. Іншими словами, дія аналогічна відкритій системі, до якої заносить протягами рухливої дійсності дедалі нову інформацію, тоді як інтелект нагадує закриту систему, адже тезаурус нашого поняттєвого мислення, хоч би яким великим він був, зрештою завжди обмежений із тими чи іншими поняттями з певною полісемією їх, тобто закритий. Звідси життєві переваги дії перед інтелектом. Вона надає свідомості (психіці) нових імпульсів, зумовлює нові емоції, сплески нових реакцій, котрі лише *згодом*, через якийсь час і за повторюваності її, набувають нової знакової форми й закріплюються в людській голові, у розумі.

* * *

Технологію “переходу” дії в інтелект у найбільш спрощеному вигляді можна схарактеризувати такою схемою:

Перехідний стан між першим і другим етапами добре описано Віктором Гюго: “Слова незручні саме тим, що обриси їхні різкіші за контури думки. Не маючи чітких контурів, думки незрідка зливаються одна з одною; слова — інша річ. Тому якась невиразна частина нашої душі завжди вислизає від слів. Слово має межі, у думки їх немає”. Звісно, в цьому випадку письменник має на увазі “думки-образи”, “невимовні” й тендітні, неусталені думки, їхні фрагменти-ефемериди. Життя повніше і багатше за слова, що його рефлюктують: “думка висловлена є неправда” (Ф.Тютчев).

* * *

Однобічність дії, не супроводжуваної логічним розрахунком і вибором, доволі часто виявляється елементарною дурістю.

* * *

Ніколи не давайте дурню розумних порад. Скориставшись ними, він наробить масу страшних і невихованих дурниць.

* * *

Дурість завжди діяльна, позаяк діяльність за своєю природою дурна. Діяльний характер дурості пояснює той нібито парадоксальний факт, що в суспільстві найчастіше, в усі часи історії гору беруть дурні.

* * *

Далі (ця сама думка про діяльний характер дурості): дурна діяльність, що в певні історичні часи панує в суспільстві, відвертає від себе розум, інтелект, які змушені в собі самому моделювати ідеальними засобами розумну діяльність. Виникає суперечність між *дурною діяльністю та розумною “бездіяльністю”*, що розв’язується зрештою переходом інтелекту в розумну дію. Лише тоді, коли на основі відображення дурної (стихійної тощо) діяльності (дії) інтелект виробляє завершену модель нової, розумної дії, відбувається цей стрибок — від сфери ідей до актуалізації їх. І лише в цей період дурні перестають верховодити в суспільстві.

Завершальний акорд: прогрес людяності?

Широко відома концепція *ноосфери* Володимира Вернадського ще не осмислена належним чином ученими взагалі й соціологами зокрема. Базуючись на емпіричних даних природознавства, ця концепція то спалахує у сплеску уваги до неї, то згасає на периферії духовно-наукового життя людства, зайнятого своїми першорядними і невідкладними справами. Але процес глобалізації, планетарної інтеграції та пов’язані з цим тривоги світової громадськості стосовно свого екологічного майбутнього дедалі частіше повертають нас до розв’язання проблем космічних масштабів, у зв’язку з чим концепція *ноосфери* із загальнонаукової, природничо-наукової перетворюється на суспільно-наукову, соціологічну концепцію.

На початку минулого століття В.Вернадський писав: “Історичний процес на наших очах докорінно змінюється. Вперше в історії людства інтереси народних мас — *усіх і кожного* — і *вільної думки* визначають життя людства, є

мірилом його уявлень про справедливість. Людство, взяте в цілому, стає потужною геологічною силою. І перед ним, перед його думкою і працею, постає питання стосовно *перебудови біосфери в інтересах вільно мислячого людства як єдиного цілого*. Цей новий стан біосфери, до якого ми, не помічаючи цього, наближаємося, і є “ноосфера”¹. Стисло системологічну концепцію В.Вернадського можна подати таким чином: геологічна поверхня нашої планети від деякого часу вкрита “живою речовиною”, яка визначає хімічну структуру її верхніх і середніх шарів (“Гранітна оболонка Землі є область колишніх біосфер”); у наш час відбувається процес переходу від біосфери до ноосфери; процеси, що тривають у біосфері, а в перспективі — і в ноосфері, мають і надалі матимуть еволюційний характер (“Еволюційний процес властивий лише живій речовині. У неживій речовині нашої планети немає його виявів”). Могутність людства, за В.Вернадським, “пов’язана не з його матерією, а з його мозком, його розумом і спрямованою цим розумом його працею”.

Неважко помітити, що соціально-історичну й природно-планетарну долю людства В.Вернадський пов’язує з *інтелектом* (“розумом”) і *дією* (“працею”, що перетворює природу і саме людство). Як натураліст і, певною мірою, як філософ він окреслив у своїй концепції коло лише тих питань, що стосувалися “геохімічного простору Землі” й еволюційного характеру його розвитку. Що стосується *внутрішнього, соціально-людського механізму* перетворення біосфери на ноосферу, то він обмежився тут, по-перше, посиленням на *розум* і *працю* як рушійні сили цього перетворення і, по-друге, спробою виокремити найактивніші моменти, складові цих сил: зростання і посилення єдності людства; кардинальне перетворення засобів зв’язку й обміну (“телекомунікацій”); відкриття і винайдення нових джерел енергії; піднесення добробуту трудящих; соціальна й етнічна рівність усіх людей. Як бачимо, поряд із прогресом *продуктивної* могутності розуму і праці людини (а в існуванні такого прогресу вчений не сумнівався: “Одного разу досягнутий рівень мозку (центральної нервової системи) у досягнутій еволюції не йде вже назад, тільки вперед”) В.Вернадський за необхідні механізми виникнення й розвитку ноосфери покладає суто *соціальні* чинники *еволюції* людства — *піднесення добробуту людей та їхню рівність*.

Здавалося б, ресурс соціологічних і соціально-психологічних доказів на користь спроможності своєї концепції ноосфери В.Вернадський вичерпав. Але допитливий розум ученого не міг не зупинитися перед однією вельми суттєвою для нього загадкою. “... Вперше людина стає *найбільшою геологічною силою*, — писав учений. — Вона може і має перебудовувати свою працю і думкою царину свого життя, перебудовувати докорінно порівняно з тим, що було раніше... Тут перед нами постала нова загадка. *Думка не є формою енергії* (!!! — Є.С.). Як же може вона змінювати матеріальні процеси? Питання це й досі науково не розв’язано”. У цьому пункті розвитку своєї

¹ Саме поняття *ноосфера* було запропоноване філософом-бергсоніанцем Е.Ле-Руа 1920 року (але запропоноване, однак, після прослуховування лекцій В.Вернадського в Сорбонні) й набуло популярності після того, як В.Вернадський увів його в науковий ужиток.

концепції ноосфери В.Вернадський навдивовижу зблизився з положенням Е.Дюркгейма про те, що думка і рух (дія) є протилежностями, антагоністами: *думка не є реальним рухом (дією) = думка не є формою енергії*.

Саме тут я вважаю за доцільне зробити деякі висновки з наведених вище фрагментів і цитованих положень, ґрунтуючись на концепції ноосфери і тих соціально-економічних категоріях, що їх останніми роками дедалі частіше почали вживати в суспільних науках, зокрема в соціології — “інтелектуалізація праці”, “інтелектуалізація виробництва”, “інтелектуальна власність”. Якщо в людському суспільстві справді спостерігається *інтелектуалізація* всіх сфер його життєдіяльності, “прогрес розуму” — а це стає загальновідомим фактом, — то є всі підстави вважати, що головні властивості, особливості інтелекту як “ідеально продовженої дії”, “затримання”, “зупиненої дії”, “імітації дії” неминуче впливають і в перспективі дедалі відчутніше впливатимуть на соціальний спосіб життя людей, їхню поведінку, на всю атрибутику їхнього строкатого й багатогранного життя. Розглядаючи інтелект, з одного боку, як гальмівну домінанту, як “зупинену” в пізнавальному процесі дію, а за іншого — як ідеальну переддію і післядію, що вплетені в осмислені й цілеспрямовані реально перетворювальні дії (насамперед — у працю), можна зробити з цих тонкощів діалектичної єдності припущення про два можливі напрями розвитку людського суспільства.

Перше припущення, яке робить акцент на пріоритетній ролі в цьому розвитку інтелекту і на *антагонізмі* його з дією, полягає в тому, що непримиренний стосовно дії (зовнішньої дійсності) інтелект або ігнорує й надалі ігноруватиме дію, або вправно “обходить” й надалі “обходитиме” ті дії, що становлять загрозу для людини. До сказаного не завадить додати, що інтелектуальний *прогрес збільшує* масштаби небезпек і ризиків, позаяк створює реальну можливість перетворення наукових схем і проектів на глобальну катастрофу. Тому людина завдяки вдосконалюваному інтелекту дедалі частіше “програватиме” у своїй голові найжорстокіші, найнебезпечніші для неї ситуації, щоб обійти, оминати їх, і “програватиме” їх, як правило, легко і безпечно, без шкоди для свого життя і життя близьких їй людей: адже між реальною згубною дією та ідеальною імітацією її *колосальна різниця!* Але, “програючи” в катарсисі ці жорстокі й нелюдські варіанти, інтелект намагатиметься віднайти такі, що у своєму реальному вияві були б урешті-решт безпечними та виграшними для нього, а за ліпших, сприятливіших умов — і для інших людей. Відтак найстрахотливіші, практично небажані дії стають нешкідливою ідеальною імітацією їх, залишаються у формі “проміжного” програвання і не допускаються інтелектом до їх здійснення — так з інтелектуалізацією людства відбувається (або відбудеться), згідно із цим припущенням, гуманізація його соціально-історичної практики. Інституціональний колективний розум в особі різноманітних правочинних міжнародних організацій запобігає великомасштабним конфліктам і зіткненням, і сказані як жарт слова одного із сучасних французьких соціологів про те, що *“прийдешні битви відбуватимуться в коридорах, а не на барикадах, і литимуться меморандуми, а не кров”*, змушують замислитися над їхнім глибоким змістом.

Оскільки *інтелект* перебуває в різкій опозиції стосовно дії, *стає* зрозумілим відоме неприйняття його суб'єктом війн, революцій і соціальних конфліктів, які він (суб'єкт) схильний вважати результатом "іраціональності" рефлекторних дій, виявом сліпих біологічних сил і перед якими нерідко пасує. Важливу роль тут, звісно, відіграють не самі по собі соціальні конфлікти (котрі навряд чи коли-небудь зникнуть), а *способи їх розв'язання*. Із природничонаукової точки зору осмислити феномен війни намагався В.Вернадський. Про Другу світову війну він написав: "В історії людства і біосфері взагалі війна такої потужності, тривалості й сили — *небувале явище* (розпочалася вона, на думку В.Вернадського, на Далекому Сході у 1931 році. — Є.С.) ... З погляду натураліста (а також, певен, історика) можна і треба розглядати історичні явища такої потужності як єдиний великий геологічний, а не лише історичний процес". Щоб подібного стибу тектоніка, особливо за доби ядерної зброї, не занастила планету, не призвела до глобальної катастрофи, закономірною й запобіжною її реакцією на такого роду можливість є логіка *людського розуму, інтелекту*. Чим більшою мірою в історичному процесі відбувається кумуляція інтелектуальних засад, тим меншими є можливості концентрації протилежних їм безглузвих силових дій, війни. Саме під впливом інтелектуальних засад у цьому разі відбувається поступове "згасання" дії, "переростання" її в імітовані ідеальні дії не лише в людській голові, а й на ігрових екранах комп'ютерів, телевізорів, в анонімному (або віртуальному) спілкуванні "нетізенів", "громадян планети" у "кіберсоціумі" або в "кіберкомунікативному просторі". Виникле нещодавно поняття *віртуальної реальності* є продовженою в ідеальній формі, "убезпеченою" анонімною дією, результатом вгасання дії: *одну форму смерті людства заступає інша*, коли на зміну концентрованої і руйнівній дії світової ядерної війни приходять вгасання в пасивному інтелекті реальних людських дій і спричинені ним ремісійні процеси в суспільстві. Смерть у цьому випадку може означати природне вгасання людства в його закономірній старості. Якщо, як відомо, онтогенез повторює в суттєвих рисах філогенез, то він "повторює" і те, що ще не настало, але за логікою речей має настати, — фазу постаріння, низхідного розвитку. Іншими словами, на підставі онтогенетичних властивостей окремого людського організму можна (і правомірно) прогнозувати характер майбутніх фаз або етапів розвитку всієї людської популяції — *старіння людства* з усіма ознаками цього закономірного процесу — обмеженістю фізичної активності, помірністю в бажаннях і потребах, схильністю до всепрощення і доброти, споглядалною мудрістю. Суспільство ніби призупиняється у своїй поступальній ході, й розпочинається його розпад. Безумовно, процес старіння і поступового вгасання роду людського матиме (або може мати) свої філогенетичні особливості, які зовсім не виключають стану молодості, активності та дієвості в онтогенетичному плані. Цей процес може тривати тисячі або й мільйони років, але він буде (*якщо* буде!) відзначений печаткою вгасання в доброті, справедливості й людяності, оскільки старість піклується не про егоїстичні примхи своєї тлінності, а про смиренну альтруїстичну духовність — про те єдине, що залишається невіддільним і непідвладним руйнівним силам

старіння¹. І в цьому сенсі інтелект виступає *механізмом планетарної ентропії*.

Друге припущення стосовно ймовірного напрямку розвитку людського суспільства передбачає акцент на пріоритетній ролі в цьому розвитку *дії* та органічній єдності її з *інтелектом*. Це позиція наукової діалектики. Інтелект і дія попри всю їхню кардинальну розбіжність і антагонізм нерозривно пов'язані одне з одним — вони взаємопокладають, взаємодоповнюють і взаємопроникають одне в одне. Антагонізм цих начал помітно дається взнаки лише в ті періоди людської історії, коли *дія пручається* інтелектові, не одразу і не просто відкликається на його імперативи і стає йому підвладною лише із плином часу. Саме в такі періоди “непокори”, “непідвладності” і “зволікання” дії інтелект нерідко замикається на самому собі (домінанта інтровертності), йде в обхід через масу проміжних і опосередкованих дій, породжуючи при цьому “ефект Буриданового віслюка” і стан бездіяльної, по-обивательському заляканої інтелігенції. Звідси й ті крайнощі, які підривають життєві функції інтелігента (достоевщина, деякі екзистенціалістські концепції й установки, певний “страх”, “песимізм” і “обережність”). Тут слід наголосити, що в період людської “передісторії” інтелект не настільки все-сильний, щоб підкорити собі дію². Тому його слабкість і ті перекося, яких він зазнає у цей “передісторичний” період, цілком пояснювані. Ситуація, однак, змінюється, коли кумуляція практичних досягнень інтелекту (НТР, НТП, “технологічні революції”, “інформатизація” тощо) різко обмежує обсяг рефлекторних фізичних дій і підкоряє їх собі. Сучасне людство, в якому й досі мають місце “невидима рука ринку” і “промисел Божий”, тобто стихійні процеси, не досягло рівня повного (відносно повного, адже абсолютної повноти бути не може) підпорядкування дії інтелекту, але вже стоїть на порозі такого підпорядкування. Раціональність інтелектуальних вимог до людських дій приходиться до суспільства не внаслідок *розуміння*, логічного *осмислення* необхідності радикальної зміни соціальної практики, способу життя, зрештою, наявних суспільних відносин, а внаслідок *реальної неможливості продовження їх*. Згубна для планети глобальна екологічна криза, спричинена нечуванним зростанням, надмірністю і втратою свого конструктивного смислу товарної експансії на природний світ, а також неможливість засобами приватновласницького способу виробництва перетворювати на товар “інформаційну продукцію”, що зростає у масштабах (унаслідок її реплікаційної природи та легкого, всім доступного тиражування, що не підлягає жодним юридичним обмеженням) — це саме та об'єктивна реальність, яка *змусть* — нехай навіть ціною революційних потрясінь — дії певних соціальних груп підкорити сукупному суспільному розуму.

¹ Дуже цікаво, що у XVI–XVII століттях на посаду правителя Венеції (дожа) Рада десяти обирала людину, віком не менш як 75 років, тобто в тому віці, коли правитель більше переймався своєю “душею”, а не згубними примхами тіла, коли він найменшою мірою прагнув уже непотрібного йому багатства й нечесних способів його придбання.

² Це положення чудово відображене у символічній картині М.Чюрльоніса “Людина”: чорний її силует на чорному тлі ворожого і не підвладного їй світу зі слабким сяючим вінцем думки над головою.

Отже, якщо за першого можливого напрямку розвитку людського суспільства інтелект *приспосовує* його до тих чи інших ситуацій, “обходить”, “відходить убік” або “відступає”, то за другого він здійснює *перетворення* і вибухає великомасштабною дією. Якщо за першого він *упокорюється* своїй долі, заглиблюється в себе, відмежовується від дії, то за другого, — зупиняючись перед нездоланною перешкодою, вирішує питання не про те, як її “оминути”, а як її *зламати*. За першого можливого напрямку розвитку суспільства дія поглинається інтелектом, вгасає в ньому, виявляє свою *ентропійну природу*, за другого — вона збагачується інтелектом, перманентно то загасає, то спалахує з новою силою і, зрештою, простягає руку дружби людському розумові. Якщо в першому випадку може йтися про реабілітацію *природного* середовища внаслідок “вгасання” сукупної дії, то в другому — про її активну системну реконструкцію. Якщо перший напрям означає неминучість старіння людського роду і появу симптомів його “згасання”, смерті, то другий — перехід від “передісторії” людства з його біологічним субстратом до “справжньої історії” із перетворенням фізіолого-соматичного субстрату людини і практичним розв’язанням проблеми індивідуальної імортальності (довголіття людини). В усіх випадках, хоч би якими можливими напрямками рухалося людське суспільство, інтелект перебирає на себе тягар і складність подолання непрохідних колізій і ситуацій на його шляху, тим самим полегшуючи долю особистості, групи, суспільства. І в цьому — дедалі більша людяність його *соціальної* місії.

Співвіднесеність інтелекту з реальною дією в контексті соціального життя суспільства дає підстави говорити *про соціологію інтелекту*. Але, можливо, це штучна прив’язка: такої царини соціологічної науки може й не бути. Важливішим є інше. Прочинені двері науки дають змогу сьогодні входити у предметний світ інтелектуальної діяльності представникам різноманітних спеціалізацій людського знання — геологам і біологам, метеорологам і геофізикам, логікам і кібернетикам, антропологам і етнографам, медикам і психологам, історикам, соціологам, економістам і, ясна річ, філософам. Перелік спеціальностей можна було б продовжити. Але інтеграційну роль у пізнанні природи, сутності та рольового змісту інтелекту як продукту соціального способу життя людства і як механізму його функціонування можуть відіграти лише соціологія і соціальна філософія.